

CULTURA I RELIGIÓ A GANDIA A LA PRIMERA MEITAT DEL SEGLE XVI

FRANCESC PONS FUSTER

GANDIA A L'ÈPOCA DEL TERCER I QUART DUC BORJA

A la primera meitat del segle XVI hi havia a Gandia una població aproximada de 2.000 habitants. Era una població majoritàriament cristiana, que es repartia entre els veïns que vivien dintre de les muralles i els qui habitaven en la Vila Nova. A més, existia una moreria situada al Raval que era habitada per musulmans o mudèjars. Ambdues poblacions, la cristiana i la musulmana, estaven ben assistides espiritualment. La cristiana disposava d'una església, elevada per l'esforç de la duquessa Maria Enríquez a la categoria de col·legiata, amb un capítol canonical integrat per dues dignitats –degà i cabiscol–, per dotze canonges i amb la presència de 37 beneficiats eclesiàstics. Dit d'una altra manera, la població clerical sumava 50 eclesiàstics, més o menys, corresponent-los percentualment, a cadascú d'ells, la cura de 40 ànimes. També hi havia un monestir de monges clarisses, on convivien enclaustrades 33 dones dedicades a una vida de retir i de contemplació espiritual. El monestir era especialment estimat pels veïns, estima que s'acresqué amb l'entrada d'Isabel de Borja, de sa mare la duquessa Maria Enríquez i d'altres membres de la família Borja.

Així mateix, la població musulmana disposava dels seus magistrats i clergues, cadis i alfaquís, que amb el seu magisteri l'ajudaven a mantenir-se ferma i cohesionada en la fe i en les tradicions islàmiques.

La ciutat disposava d'un hospital, Sant Marc, afavorit per les almoines i llegats dels veïns i administrat per les autoritats municipals, les quals assumien com una obligació moral la dedicació al socors dels pobres i es feien càrrec de les borses d'acapte amb què cada diumenge se situaven a la porta de l'església per reclamar la caritat dels veïns.

A la ciutat i en el seu voltant hi havia algunes capelles amb els seus beneficis eclesiàstics com la de Sant Sebastià, Santa Anna, etc. No hi faltaven tampoc les confraries que vetllaven per l'assistència material dels confreres, s'obligaven a acompanyar-los en el seu darrer descans i inclús es feien càrrec del seu soterrament. Prop de la ciutat i exercint una gran influència sobre els veïns es trobava el monestir de frares de Sant Jeroni de Cotalba. Finalment, també ajudava a cohesionar la vida ciutadana la presència de la casa de les dones penedides o bordell i algunes tavernes o posades. Comptat i debatut, pot afirmar-se que Gandia era una ciutat ben cohesionada en el plànol assistencial pel que fa tant a l'assistència del cos com, sobretot, de l'esperit.

Pel que fa al sistema polític, Gandia era una ciutat de senyoriu laic que des de 1485 pertanyia a la família Borja. I malgrat que la vida dels dos primers ducs fou breu, els Borja aconseguiren afermar-se plenament com a senyors gràcies al govern que durant la minoria d'edat del tercer duc exercí la duquessa María Enríquez, que després seria prosseguit per aquell i pel IV duc Francesc de Borja fins a l'any 1550. Arrecerada als Borja, vivia en la ciutat una xicoteta noblesa, molts senyorius de la qual estaven integrats en la contribució general de Gandia i reiteradament provocaven friccions amb els veïns per allò que consideraven que eren els seus legítims privilegis, mentre que les autoritats municipals pensaven que eren obligacions que també els pertocaven.

Des del punt de vista polític, Gandia, d'acord amb la legislació foral valenciana, disposava de les seues pròpies autoritats elegides pels veïns, les quals gaudien d'una gran autonomia en l'exercici de les magistratures, malgrat que poguessen estar supeditades a l'autoritat senyorial a través de la figura del procurador general o batlle. El govern era exercit per quatre jurats elegits anualment en la festivitat de la Pasqua de Resurrecció mitjançant el sistema d'insaculació, és a dir, els noms dels jurats eren trets d'una bossa o sac en què prèviament havien sigut introduïts els candidats, sense que poguessen ser elegits per exercir aquest càrrec durant dos anualitats seguides. Dels quatre jurats que s'elegien, un era reconegut com de major autoritat pels altres: era el jurat en cap, càrrec que li corresponia al primer dels quatre el nom del qual hagués sigut tret de la bossa d'elecció. L'exercici de la justícia en l'àmbit ciutadà corresponia al justícia, càrrec que també era elegit per insaculació. A aquest li competia tant l'exercici de la justícia civil com de la criminal, i era assessorat per un advocat o procurador. El racional era l'encarregat de la fiscalització dels comptes municipals i de la validació dels pagaments que feien els jurats o els arrendadors dels tributs per manament del municipi o per l'acord a què havien aplegat la senyoria i el Consell de la ciutat. El càrrec de racional era d'elecció triennal i duia aparellat el de síndic. En la festivitat de sant Miquel, el 29 de setembre, s'elegia el mostassaf, càrrec de tradició musulmana que s'havia incorporat al sistema foral valencià i que s'encarregava de la vigilància de la correcta aplicació dels pesos i les mesures, de l'alineament de les cases, de la neteja de les séquies i d'altres menesters. Les seues decisions eren inapel·lables. Altres càrrecs municipals, o de nomenament que depenia del municipi, eren els d'administrador de l'hospital, cambrer de la cambra dels forments, sequier, guarda, mestre de les escoles, fosser, trompeta, corredor públic, portaler, etc. Finalment, com a màxim òrgan polític de decisió ciutadana es trobava el Consell general, integrat per tots els veïns i les magistratures ciutadanes, el qual delegava algunes de les seues funcions en un consell més reduït, denominat consell particular.

L'articulació o vertebració ciutadana que permet besllumar el sistema polític vigent no impedia que sorgiren problemes reiteratius derivats, en uns casos, d'un endeutament progressiu, al mostrar-se les autoritats incapaces d'assumir amb els ingressos unes despeses que sempre els superaven, i, en altres casos, producte de les friccions contínues que podien donar-se amb la senyoria o amb els nobles dels llocs de la contribució general de la ciutat, o de les acusacions velades o més clares de nepotisme contra determinats veïns que tendien a vegades a configurar-se com una oligarquia urbana, etc. Tot i això, la vida ciutadana transcorria amb una relativa normalitat, sols alterada esporàdicament per algun acte criminal que sacsejava la rutina, per episodis de pesta que sovint es reiteraven i que obligaven les autoritats a prendre decisions per tal d'impedir la generalització de la malaltia, o per episodis més traumàtics com la decisió que adoptaren vint-i-dos veïns d'agermanar-se l'any 1521, que portaria conseqüències funestes el dia 25 de juliol d'aquell any, quan la ciutat fou saquejada pels mercenaris de les tropes reials i pels agermanats, i els seus habitants musulmans forçats a convertir-se en cristians.

A més de tot açò, la vida habitual, és a dir: els conreus i les collites del camp, la producció i l'elaboració de l'«afamat» i valuós sucre de canyamel, les morts reiterades i habituals dels albat, les no tan reiterades i sempre inesperades morts dels adults, el treball de les cases, les compres en la carnisseria o en les botigues de tot allò més imprescindible, els intercanvis de productes, el treball dels artesans, les compravendes de cases i de camps, l'aveïnament de nous habitants, la pugna sempre enèrgica per l'aigua de reg, les celebracions festives, l'assistència a les misses diàries i dominicals, etc. De tant en tant, algunes situacions trencaven la normalitat ciutadana, com ara el descobriment d'unes fustes musulmanes en la proximitat de la costa o els exercicis d'alliçonament o d'ensinistrament militar per tal de fer front a la defensa dels interessos comuns o l'haver de plegar-se a la voluntat senyorial quan s'entossudia en mesures arbitràries com l'ampliació de las muralles de la ciutat amb els jornals gratuïts que, graciosament, demanava als seus vassalls, etc.¹

Fins ací, si recapitem, pot entreveure's la importància que tot allò referit a la religió i a l'organització social, política i econòmica podia tenir per als veïns de Gandia, però poc o res de la seua cultura, llevat de la denominada cultura popular.

RELIGIÓ I RELIGIOSITAT

Com hem comentat al principi, a la primera meitat del segle XVI convivia a Gandia musulmans i cristians; a més, però, encara pervivia en nombroses famílies de conversos les arrels jueves. Alguns d'aquests conversos compaginaven les vides com a cristians nous amb la pràctica en la intimitat de ritus i costums de l'antiga religió, la qual cosa propiciava que sobre ells planaren acusacions de judaïtzar de parents i d'amics i, més encara, de veïns envejosos o recelosos.² A vegades, la mateixa senyoria era la que volia descarregar la consciència i recorria a la Inquisició. Així ocorregué el 31 d'agost de l'any 1515, quan el duc Joan de Borja manà cridar al palau el canonge de Gandia Ginés Vinader, lloctinent de l'inquisidor general del districte del regne de València, per comunicar-li que dies enrere «tres moças de poco seso y livianas, que me parece según a mí me ha venido a noticia, que ellas lo andavan publicando, que siendo aquí estos días passados el señor Inquisidor micer Calvo visitando a la duquesa mi mujer, ellas se hicieron conciencia y embiáronle a dezir que querían confessar ciertas cosas que habían visto, por el recelo de sus conciencias, tanto era el spanto que les había causado el cartel que el dicho señor Inquisidor había mandado publicar en la yglesia, y assí antes de despedirse de la duquesa, el dicho Inquisidor las oyó a parte».

Les tres «mozas» denunciaren haver vist per un forat en la tanca que permetia veure d'una casa a altra com un dissabte, a casa de l'argenter Daniel Blanes, hi havia penjada una morella de gallina i que la dona de l'argenter es llavava les cames i es posava unes calces netes.³ S'ignoren les conseqüències que pogueren derivar-se d'aquesta curiosa denúncia, però, en canvi, sí que es coneixen els problemes personals i familiars que suportà Miquel Oriola quan uns anys després, en

1. Aquest resum sobre la realitat sociològica i històrica de Gandia en la primera meitat del segle XVI pot apreciar-se amb més detalls en Francesc PONS FUSTER, *Vespres de mort a Gandia*, Gandia: CEIC Alfons el Vell, 2005, i *idem*, *La Germania a Gandia i el duc Joan de Borja*, Gandia: CEIC Alfons el Vell, 2008.

2. Sobre les persecucions de què foren objecte alguns conversos de Gandia, és imprescindible consultar el llistat de noms que figura dins Ricardo GARCÍA CÁRCEL, *Orígenes de la Inquisición española. El tribunal de Valencia, 1478-1530*, Barcelona, 1976, pp. 239-304. Vegeu també S. HALICZER, *Inquisición y sociedad en el reino de Valencia (1478-1834)*, València, 1993, pp. 355-359.

3. AHCG, Osuna, FC. 68: protocols del notari Francesc Pérez de Culla (31 d'agost de l'any 1515).

1538-1539, el terrorífic i arbitrari inquisidor Juan González Munibrega l'acusà d'haver judaïtzat en 1519 mentre es trobava refugiat amb la família a la Valldigna i fou empresonat durant tres anys fins que aconseguí provar la seua innocència.⁴

En les relacions entre cristians i musulmans, almenys fins a l'any 1521, la coexistència entre ambdues comunitats, mantenint cadascuna els seus particulars ritus i costums, podria qualificar-se de relativament pacífica, sense que hi haja notícies de denúncies o d'aldarulls provocats per conflictes de religió.⁵ La situació, en canvi, s'alteraria després dels batejos forçosos dels musulmans per part dels agermanats, els quals foren declarats vàlids l'any 1525, malgrat l'oposició contumaç i recalcitrant que demostraren els nous convertits a l'hora d'acceptar de bon grat la fe que se'ls imposava.⁶ Tot i això, la religió o les pràctiques religioses –ara ja tots cristians, però continuant els nous convertits o moriscos amb els seus costums– no alterà forçosament la convivència entre veïns, almenys a Gandia, si exceptuem les notícies esporàdiques d'alguna fugida de moriscos cap a terra de moros, a vegades d'alguns dels més notables, impel·lits per la situació que besllumaven que podia produir-se de manca de llibertat religiosa. Així passà, per exemple, amb Humaynat Abzarat de Benirredrà, el qual decidí marxar amb la seua muller, «fugitivament ab sa casa e família en les parts de Àfrica ab los moros enemichs del Rey y de la religió xpiana», i que deixà una reguera de deutes i de problemes per tot el ducat de Gandia perquè havia comprat molta producció de sucre i fugí sense saldar els comptes que romanien pendants.⁷

La situació de relativa llibertat religiosa era emparada pel duc Joan de Borja i permetia que persones com Bernardo Pérez de Chinchón i els líders musulmans de Gandia poguessen intercanviar idees religioses en un diàleg civilitzat impregnat d'irenisme, sense que per això s'oblidaren els esforços d'evangelització, com els que dugué a terme el mateix Bernardo Pérez, qui volgué contribuir a aquesta tasca publicant dues obres perquè serviren de material útil a d'altres eclesiàstics que, com ell, es dedicaren a aquesta dificultosa, ingrata i, fins i tot, perillosa missió. I si bé és veritat que en la segona d'aquestes obres, els *Diálogos christianos*, se'ns presentava el canonge Bernardo Pérez passejant plàcidament amb el seu interlocutor i amic musulmà, ara ja convertit de bon grat al cristianisme, per les alqueries i els camins de l'horta de Gandia, també ho és que el canonge no deixava cap dubte a l'hora de demostrar-li a l'amic la superioritat de la religió cristiana, única i, per tant, vertadera.⁸

Però els esforços d'evangelització no donaren mai els fruits desitjats i això féu que s'obriren pas situacions de recel entre ambdues comunitats. D'aquesta manera, durant l'època del duc Joan de Borja es mantingué omnipresent, quasi de forma exagerada, el perill d'un atac marítim musulmà contra Gandia, i l'actuació de la senyoria es dirigí sempre a mantindre en guàrdia les defenses de la ciutat, a vegades amb sentències sanguinàries i exemplaritzants contra qualsevol dels seus vassalls enxampats volent fugir a Àfrica, i a tractar de conciliar els interessos senyorials amb les polítiques

4. HALICZER, *Inquisición y sociedad...*, pp. 368-369.

5. Òbviament, el fet que a Gandia no foren excessivament nombrosos els musulmans que vivien al Raval i la seua situació de dependència econòmica respecte a la població cristiana, si bé van ajudar perquè no es generaren conflictes, no impliquen que no hi haguera discriminacions fins i tot de tipus salarial. Així, la contractació d'un musulmà sempre resultava més barata que la contractació d'un cristià. Pot constatar-se aquesta afirmació en els salaris que els mateixos jurats pagaven, per exemple, en el cas dels obrers.

6. Sobre la situació dels musulmans, convertits ara en moriscos a la força, des de 1525 fins a la seua expulsió en 1609, vegeu R. BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, *Heroicas decisiones. La Monarquía católica y los moriscos valencianos*, València, 2001.

7. AHCG, Protocols del notari Francesc Pérez de Culla, FC. 70 (24 de gener de 1523).

8. Bernardo PÉREZ DE CHINCHÓN, *Antialcorano y Diálogos Christianos. Conversión y evangelización de moriscos*, edició, introducció i notes de F. Pons Fuster, Alacant: Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2000.

que s'arbitraven des de la cort contra els moriscos.⁹ Inclús quan almenys una vegada es produí l'atac tan temut, al desembarcar a Cullera els musulmans, fins allí marxà el duc amb les minses forces militars de què disposava i les del seu amic i veí el comte d'Oliva, Francesc Gilabert de Centelles, per lluitar contra els invasors; ambdós salvaren miraculosament la vida, sense haver pogut impedir que nombrosos moriscos de la Vall d'Alfandec embarcaren en els vaixells musulmans que hi havia esperant-los a la mar.¹⁰

Una altra política diferent en aquesta qüestió religiosa tan embolicada seguí el duc Francesc de Borja, que, ja confós espiritualment com estava quan heretà el ducat l'any 1543, volgué catequitzar i escolaritzar els nens moriscos amb l'ajuda dels seus estimats amics jesuïtes, arrancant-los dels seus pares i, fins i tot, castigant-los per la poca predisposició que mostraven envers aquesta tasca. Aquest obscur episodi féu que intervinguera la Inquisició romana i hispana, recelosa davant el comportament del superior dels jesuïtes i la traïdora pretensió del duc, que volia que fos la Inquisició romana la que solucionara el problema, deixant al marge la Inquisició hispana.

Por parte del Illmo. Sor. Duque de Gandía se pedía aquí una dispensación de cierto acto que dizen haver cometido unos niños moriscos, que por su mandado tienen consigo ciertos clérigos religiosos de la Compañía de Jesús, del señor maestro Ignacio, para los doctrinar y enseñar en la doctrina xpiana, i los desterrar de los errores de los padres, los quales niños fueron, según me dizen, castigados por el Superior de la casa en la ciudad de Gandía, donde acaesció i residen, i aun los tienen de presente, pribados de asistir a los officios divinos.

El doctor Fuente, autor d'aquesta carta, des de Roma, comunicava a l'inquisidor general i arquebisbe de Sevilla Fernando de Valdés, el 8 de desembre de l'any 1548, que el duc, tal volta de forma apressada, havia recorregut a Roma per solucionar la qüestió, i, havent reconegut l'error que havia comés, i no existint mala fe, recomanava que era millor deixar córrer el que havia passat i no dur a terme altres diligències.¹¹

Si en allò referit a la religió la qüestió dels conversos es mantingué viva encara a l'època del tercer duc de Gandia, la vertadera problemàtica religiosa es plantejà amb els nous convertits de l'Islam, és a dir, els moriscos. Aquesta va romandre omnipresent tant en vida del tercer duc com en la breu etapa de Francesc de Borja al front del ducat. Malgrat tot això, la convivència entre cristians vells i cristians nous es mantindrà almenys formalment, la qual cosa no impedirà l'adopció de mesures de cautela, com introduir o tancar les dones i els nens dels moriscos dins de les muralles de la ciutat, no tant per protegir-los, sinó per forçar-los a no provocar cap aldarull o motí, o per descoratjar-los perquè no actuaren en connivència amb els més que hipotètics atacants musulmans d'enllà la mar. D'aquesta mesura es feia ressò el mateix príncep Felip quan, en una carta tramesa al duc Francesc de Borja i datada a Valladolid el 18 de març de 1544, afirmava:

Y aunque por agora no se vee forma de desarmarlos, no se deuría dexar de pensar en la seguridad que se podría tomar dellos, para que no se moviessen (como el año pasado vos scrivistes que lo querían hazer los de vuestras tierras) recogiendo sus mugeres y hijos en Gandia, lo qual sería gran medio para que se pudiesse tener seguridad dellos.¹²

9. Vegeu l'apartat «El malson d'Alger» en PONS FUSTER, *Vespres de mort a Gandia*, pp. 20-39.

10. La narració d'aquest episodi pot veure's dins Gaspar ESCOLANO, *Década primera de la historia de Valencia*, VI, València, 1972, cols. 1611-1972 (llibre X).

11. MHSI *Borgia*, II, pp. 698-699.

12. *Ibidem*, p. 682.

Per altra banda, en el si dels cristians vells de Gandia no s'aprecien en aquesta època problemes religiosos que poguessen suscitar recels d'heterodòxia. Inclús la favorable acollida que reberen les obres d'Erasme de Rotterdam per part del duc Joan de Borja i de la seua muller Francesca de Castro-Pinós, la difusió de les quals pogué propiciar la formació d'un reduït cercle de divulgadors de les idees erasmistes, no comportà cap perill religiós, si bé s'ha d'afirmar que el màxim traductor d'Erasme a la monarquia hispànica, el canonge de Gandia Bernardo Pérez, fou reduït al silenci editorial després de l'any 1536, sense que es puga entreveure i menys encara explicar les raons que motivaren aquesta mesura tan dràstica.¹³ L'espiritualitat mística i contemplativa de les monges clarisses de Gandia tampoc no suscità cap problema d'heterodòxia. Inclús el seguiment per part del duc Francesc de Borja, des de l'any 1543, d'aquest mateix model d'espiritualitat, al qual s'adheriren el visionari llec franciscà extremeny fra Juan Tejada i alguns dels primers jesuïtes de Gandia, com ara el P. Andrés Oviedo i el P. Francisco Onfroy, no plantejà d'altres problemes que no fossen la disconformitat d'Ignacio de Loyola amb aquestes manifestacions espirituals que considerava excessivament extremades.¹⁴

En el terreny de la religiositat, és a dir, en les manifestacions o pràctiques religioses habituals dels habitants de Gandia, aquests es comportaven de la mateixa manera que la resta de cristians vells, sense que s'apreciaren en ells ni una major feblesa religiosa, ni menys encara que haguessen oblidat o afluixat les seues pràctiques religioses. Per tant, com a tot arreu: por a la mort, assistència festiva o compungida –segons la celebració– a les cerimònies religioses, acompliment de l'obligació pasqual amb l'Església, batejos, comunions, confessions de tant en tant, misses diàries o dominicals, etc. Res que preocupara especialment ni les autoritats eclesiàstiques, ni la resta de clergues que vivien a la ciutat i, menys encara, la mateixa senyoria per la salut espiritual o religiosa dels veïns. Tanmateix, aquesta normalitat es trencaria amb l'arribada a Gandia de Francesc de Borja per fer-se càrrec del ducat i, amb ell, dels primers jesuïtes.

És clar que qualsevol orde religiós nou –i els jesuïtes eren un orde nou i poc conegut en els primers anys de la dècada dels quaranta del segle XVI– necessita oferir alguna novetat per aconseguir, primer, fixar l'atenció dels possibles devots, i després, una vegada escampades les novetats, fer-les arrelar en la societat. Els jesuïtes, com a tret distintiu, a més de la formació intel·lectual que tenien i que propugnaven, utilitzaren la predicació com a mitjà que consideraven més adient d'apropar-se al poble i fixar la seua atenció; però sols amb aquesta oferta no podien disposar d'un nombre excessiu de devots, per tant necessitaven oferir alguna cosa més, i no era cap altra que la pràctica sacramental freqüent de la confessió i de la comunió. I fou, sens dubte, aquesta novetat la que aconseguí atraure l'atenció del poble, ja que si la confessió encara podia ser considerada una pràctica més o menys habitual, almenys entre les dones, la comunió freqüent, considerant com a tal la pràctica setmanal, no estava ben vista i, fins i tot, els eclesiàstics es mostraven rebeccs a administrar-la als laics. Els jesuïtes, però, oferien com a novetat precisament la confessió i la comunió a la gent del poble i també, és clar, la pràctica d'uns exercicis espirituals innovadors que podien servir d'esquer per a tots aquells

13. Sobre la vida del canonge de Gandia Bernardo Pérez de Chinchón hi ha cada vegada més notícies biogràfiques; un resum amb les noves aportacions dins FRANCISCO PONS FUSTER, «Nuevas aportaciones biográficas sobre el Maestro Bernardo Pérez de Chinchón», *Escritos del Vedat*, XXXIII (2003), pp. 329-367.

14. Sobre aquesta qüestió, vegeu FRANCISCO PONS FUSTER, «El mecenazgo cultural de los Borja de Gandia: Erasmismo e iluminismo», *Estudis*, 21 (1995), pp. 23-43. També del mateix autor, «Dos modelos culturales y religiosos. Juan de Borja y su hijo Francisco de Borja», ponència del congrés internacional *Francisco de Borja y su tiempo, 1510-1572. Política, religión y cultura en la Edad Moderna*, en premsa.

amics i devots. Aquests exercicis espirituals, que amb el pas dels temps es convertirien en el principal senyal d'identitat de la Companyia de Jesús, no eren encara massa ben acceptats per la societat a les acaballes de la primera meitat del segle XVI. La raó que ho explicava, l'exposava amb claredat el mateix duc Francesc de Borja en la carta que remeté a Ignacio de Loyola des de Gandia el 7 de juny de l'any 1546:

Lo que pues se me offresce es suplicarle me favorezca en un desseo que se me offresce cerca de los exercitios de la Compañía; y es que, viendo el fruto que hazen, el demonio opone en algunos algún escrúpulo, según se cree, persudiendo que, por ser cosa nueva, no se deve así entrar en ellos, y más en tiempos tan peligrosos de opiniones, etc.; y como a los tibios pocas causas aparentes les basten, quizá se van muchos con esta primera; y lo que no podrían dezir, si fuessen favorecidos por S. S^a., repartiendo algunas indulgencias y gracias que las personas que en ellos se exercitasen, en lo qual conoscerán ser la doctrina sólida y provechosa; y quitarse han las falsas apparencias, y el Señor quedará más servido en sus obras, y el demonio más confundido en sus estorbos. Y para no paresçerme demasiado lo que pido, considero, que si con 3 Pater noster y 3 Ave Marías se sacan ánimas del purgatorio, y se ganan indulgencias plenarias, con cuánta mayor causa y oración las podrá sacar el que confiese generalmente, exercitándose en llorar mucho sus pecados, y después meditando la Passión del Señor, estando encerrado muchos días y mortificando sus desordenados affectos, y al fin quasi volviéndose un nuevo hombre espiritual y bendito.¹⁵

La difusió de la confessió i de la comunió freqüent tingué més acceptació popular. El mateix Francesc de Borja, quan encara era virrei a Catalunya, s'aficionà a la pràctica d'aquests sacraments, que acompanyava amb una vida d'ascetisme, fruit aquesta del tracte espiritual que mantenia amb el llec franciscà fra Juan Tejada, mentre que aquella freqüència sacramental segurament li fou incitada pel jesuïta Antonio Araoz quan el conegué a Barcelona l'any 1540. I malgrat els escrúpols de consciència que Borja conservava al principi per les pràctiques devotes en què s'exercitava, Araoz i sobretot Ignacio de Loyola s'encarregaren que els superara. Tanmateix, l'exercici d'una i d'altra devoció per part del virrei de Catalunya no impediren, segons sembla, que se suscitara algun tipus d'escàndol a la ciutat de Barcelona. Almenys així ho recull la crònica del P. Álvarez, ja que després d'al·ludir a la relació de Borja amb Antonio Araoz l'any 1540, expressa un judici sobre el virrei que possiblement calga considerar exagerat en aquesta data tan primerenca: «El que en hábito, y officio de Príncipe seglar hazía ya vida de un gran religioso, y della bolava la fama por España y fuera della». Fins i tot afegeix que la gent popular i noble s'escandalitzava perquè el virrei confessava i combregava assíduament, és a dir, cada setmana i les festes principals.¹⁶

Que la pràctica de la comunió freqüent de Borja fou induïda per Araoz pot col·legir-se de la mateixa crònica del P. Álvarez, ja que quan refereix l'èxit que els primers jesuïtes aconseguiren a València esmenta com una de les causes el fet que ensenyaven i predicaven precisament l'assiduitat de la comunió. I afegirà, referint-se a allò que passava a València: «pues aunque es verdad que el comulgarse cada día, más es para Sacerdotes, que para legos; pero tal puede ser la vida y disposición de algunos destes, que se les pueda, y deva conceder».¹⁷

Referit a la ciutat de València, Francesc de Borja comunicarà al jesuïta Pedro Fabro, el 15 de setembre de l'any 1545, que si bé la presència de les lletres era notable en aquella, no obstant, «si ay muchas letras, no ay mucho espíritu; y lo que la gente se da a confesiones y comuniones,

15. MHSI *Borgia*, II, pp. 514-515.

16. BUV, ms. 452: *Historia de la Provincia de Aragón de la Compañía de Jesús escrita por el P. Gabriel Álvarez en 1607*, f. 54.

17. *Ibidem*, f. 65.

es cosa notable. Plegue a Dios no se enfríe, que bien es menester escalentarlo».¹⁸ Aquest judici de Borja fa pensar que, segons ell, els habitants de València, malgrat l'ingent nombre d'eclesiàstics i d'institucions religioses i devotes de tot tipus que hi havia al seu abast i que ajudaven a vertebrar la vida ciutadana, feien bastant poc per cultivar-se espiritualment, entenent per açò, cal sospitar, la pràctica sacramental de la confessió i de la comunió. Per tant, sols la presència dels primers jesuïtes aconseguí omplir aquest buit espiritual. Idea que, com tot seguit podrà constatar-se, es reiteraria també a Gandia. Inclús, coincidint amb l'arribada dels primers jesuïtes a València, el P. Álvarez es feia ressò de l'èxit que aconseguien amb la novetat de la proposta de l'augment de la confessió i la comunió, sobretot entre les dones, ja que si els primers germans jesuïtes anaven a la Universitat a oir les lliçons de Teologia, els pares Francisco Rojas i Diego Mirón s'ocupaven en diferents ministeris de la Companyia i acudien a l'església de Sant Joan del Mercat per dir missa i administrar els sacraments a la capella dels Almagans.¹⁹

Encara el P. Álvarez, en el seu relat hagiogràfic sobre els primers anys de la presència dels jesuïtes a València, incita, o almenys ens fa l'efecte que fou així, a una confusió curiosa de noms, que algú s'encarregaria després de ratllar, quan menciona la vida d'algunes de les dones que seguien el magisteri espiritual dels primers jesuïtes. Així, al citar l'exemple de Joana Díez –voldria referir-se tal vegada a una altra Díez que havia sigut l'amant del tercer duc de Gandia?–, apareix ratllada la següent anotació, «*madre de don Gaspar de Castelví, y abuela [de] don Francisco*». D'ella afirmarà que «llevava un manto de lienço teñido: y en los pies, braços, cuello, y cabeça cercos y argollas de hierro, y en las espaldas una cruz de lo mismo muy apretadas a las carnes, en vez de las joyas y galas de otro tiempo. Yva de casa en casa con una alcancia pidiendo limosna para vestirse, diciendo que hallava consuelo en vivir como pobre la que había sido muy rica, y repartido su hacienda a los pobres. *Tuvo tan perdido el miedo al mundo como se verá deste caso. A una missa nueva en sant Juan del Mercado concurrió toda la flor de los cavalleros, y damas, el Duque y Duquesa de Calabria, virreyes, esta señora que había sido muy dama y muy galana, y era muy hermosa, al tiempo que salía de golpe la gente se puso en pie, y con el manto caído en el cavalgador que está a la puerta de la iglesia para ser vista de todos en trage tan diferente del primero, y preguntada de algunos cavalleros qué era aquello responde: estoy dando de bofetones al mundo*. Finalmente entró a vivir en el Hospital, y servir a los pobres, y una vez teniendo asco de los paños suzios de los heridos, que vía lavar bevió de aquella agua para alcançar de sí victoria cumplida». Segons la crònica, Joana va morir a l'hospital, i d'ella i de les altres dones que hi apareixen citades s'afirma que foren guiades espiritualment pel P. Diego Mirón.²⁰

En el cas de Gandia, l'inici de la senyoria del IV duc, l'any 1543, no fou possiblement massa ben acceptada pels seus habitants, ja que, sens dubte, hagueren de sorprendre's per l'aspecte físic que presentava el nou duc, perquè el recordaven corpulent i gras i ara se'ls mostrava demacrat i macilent, com a resultat de l'afany personal que posava per mortificar el cos i les passions amb continus dejunis i deixuplines. També hagué de sorprendre'ls el fervor religiós que exterioritzava, ja que si bé el duc tractarà de preservar la intimitat dels exercicis o pràctiques espirituals que duia a terme, és impensable que no transcendiren al carrer els comentaris d'alguns criats, estranyats ells també per aquesta faceta religiosa del seu senyor. Així mateix, l'obstinació del duc de dotar Gandia d'unes noves muralles els procuraria sorpreses encara més grans, perquè, si bé la finalitat que es pretenia era suposadament dotar-los de més seguretat, a canvi se'ls exigia un gran esforç econòmic mitjançant

18. MHSI *Borgia*, II, p. 9.

19. BUV, ms. 452, f. 62v.

20. *Ibidem*, ff. 65-65v. Els passatges en cursiva apareixen ratllats en el manuscrit.

els jornals gratuïts que havien d'aportar i que no acceptaren donar-li de massa bon grat. Per altra banda, resulta curiós ressaltar que la consciència religiosa i espiritual del duc Francesc de Borja, que tan picallosa era a l'hora de pregar la reforma dels costums que necessitava la societat, no sofrira cap tipus de reserva moral davant el fet que els vassalls hagueren de treballar els diumenges i festius per ampliar i rehabilitar les muralles.²¹

Els veïns encara mostrarien més estranyesa quan veren pul·lular per Gandia uns nous clergues que, a més, gaudien de l'amistat i la protecció del duc, a qui aquest havia decidit donar, com a lloc on assentar la seua casa religiosa, la capella de Sant Sebastià, a la qual tenien tanta devoció, cosa que també suposava enderrocar algunes cases per a la construcció d'un col·legi, així com l'edificació d'altres cases noves, el lloguer de les quals el duc havia pensat que serviria com una renda més per al manteniment dels nous clergues.²² I encara s'haguessen sorprès més en el cas d'haver llegit el que els jesuïtes afirmaven d'ells. Ja que el seu treball apostòlic havia fet que tornassen al recte camí de la salvació, perquè, malgrat tots els eclesiàstics que hi havia a la seua disposició, descreguts com eren, s'havien oblidat fins i tot de les simples doctrines de l'Església i s'havien abocat a tot tipus de pecats, públics i íntims, per la qual cosa necessitaven peremptòria correcció. Així almenys ho referirà la crònica del P. Álvarez, quan, sense tenir en compte que els habitants de Gandia ja disposaven d'una dotació més que suficient d'eclesiàstics seculars i regulars i també de monges, tots els quals vetllaven per satisfer sobradament les seues necessitats religioses i vivències espirituals, afirmarà que la ciutat era poc menys que un lloc de perdició i que fou necessària la vinguda dels jesuïtes perquè es reformaren els costums dels veïns, fins al punt que Gandia es convertí quasi en una nova Sió terrenal, sobretot en disposar com disposaven de l'exemple i «autoridad» del duc:

Quando el Duque don Francisco andava muy cuydadoso y solícito por adelantar aquel Collegio en lo temporal, tanto los nuestros más se descuydavan desto, y andavan muy atentos a lo principal de su Instituto, que era adelantar a sus próximos en los bienes espirituales, y eternos y halentallos por todos los medios que la Compañía usa para conseguir este fin dichosíssimo. Estos fueron enseñar la doctrina christiana, letras mayores a la juventud, confesar y predicar a todos. Estos ministerios mientras el Collegio se acabava de edificar, exercitaron en casa agena, saliendo della a predicar en las iglesias, y leer en las escuelas de la Villa, porque aunque no se sabe quando las abrieron puntualmente pero de una Bulla del Papa que después pondremos se collige como leyan Artes el año 1547 y devían sin duda juntamente de leer Latinidad pero de las escuelas trataremos después más a la larga. El fructo que se siguió en la reformatión de las costumbres de los naturales de Gandía no fue pequeño. Havía en aquel tiempo en este pueblo, como en los otros del Reyno poca o ninguna frecuencia de Sacramentos, pues apenas había quien los recibiese, sino de año a año. Esta se restituyó aquí por medio de la Compañía y con más facilidad que en otras partes con el exemplo y autoridad del Duque don Francisco, y su familia. Por este mismo camino fue nuestro señor desarraygando muchos vicios y pecados assí públicos como secretos. La doctrina christiana que es el fundamento de todo el edificio espiritual andava tan olvidada que las personas ancianas y cabeças de sus familias, de suyo obligadas a enseñarla no la sabían para sí; pero recompensaron en parte su descuydo, e

21. Sobre la construcció de la muralla i la contribució del veïns de Gandia, vegeu Santiago LA PARRA LÓPEZ, «Francesc de Borja, duc abans que sant», dins *L'Europa Renaixentista. Simposi internacional sobre els Borja*, Gandia: CEIC Alfons el Vell *et alii*, 1998, pp. 271-306.
22. BUV, ms. 452, ff. 69v-70. Sobre aquestes cases i la seua relació amb el col·legi dels jesuïtes, la crònica del P. Álvarez afirmarà: «unas casas que edificó aposta delante del collegio de texados baxos, lo uno para que no le señoreassen las que con el tiempo se pudieran levantar más altas en aquel sitio, ni los moradores dellas hiziesen ruín vezindado o, diessen pesadumbre, pues en casas alquiladas moran los que quiere, y quanto quiere su dueño y no más (que no es pequeña comodidad aquesta para una casa de religión): y lo otro para que sus alquileres fuessen parte de renta; que aun a esto se estendía la providencia del buen Duque, y el desseo de que aquellos siervos de Dios tuviessen su habitación essenta, y libre de todos estorvos».

ignorancia, con que todos, aún hasta los viejos se dispusieron para aprenderla a bueltas de los niños, como lo testifican personas fidedignas, y testigos de vista.²³

I la imatge proposada de Gandia com una mena de Sió terrenal no sembla que s'haja d'entendre simplement com una metàfora més o menys afortunada, perquè si tenim en compte el testimoni de la crònica jesuítica, la transformació aconseguida pel duc va abastar no sols els seus fills, sinó també els criats i, fins i tot, tots els vassalls:

Con los ejercicios del capítulo pasado, y con otros semejantes que el Padre Francisco usava para con su familia, y principalmente con el exemplo que les dava con su vida, era tal la de sus hijos, y criados, que parecía una casa de Religión: así como el padre de familia aunque tenía apariencia y representación de príncipe del mundo, era verdaderamente religioso. No consentía el Duque que en su casa se jugasse, jurasse, mintiesse, ni murmurasse públicamente, y mucho menos otras liviandades y desembolturas tan ordinarias, y casi inseparables a los palacios, por estar tan permitidas, si no autorizadas, que apenas se tienen por vicios. Lo que en casa del Duque se usava y autorizava era esto, oyr missa cada día, rezar el Rosario, examinar la conciencia, y confessarse y comulgarse a lo menos en las fiestas principales. Y como en otras casas de señores se hallan por los aposentos y rincones naypes, dados, libros profanos, y deshonestos: en la del Duque se hallavan libros espirituales, rosarios, disciplinas, y a vezes cilicios escondidos debaxo de los colchones de los criados. Los quales usavan destas penitencias por su voluntad, y devoción movidos con el exemplo de su amo, el qual no podía dexar de hazer impresión en coraçones de carne, pues bastava para ablandar duras piedras. Porque las disciplinas que el Duque tomava aun estando en su Palacio, eran tan rigurosas, que quedavan salpicadas de sangre las paredes. De lo qual hoy día quedan señales en un aposento de su Palacio. Obligava y aficionava mucho a los criados el cuydado que dellos tenía, que era más de Padre que de Señor, pagándoles muy cumplida y puntualmente sus salarios; si caýan enfermos proveyéndoles de médico, y medicinas, y de todo lo necessario a su costa: dando una razón digna de Príncipe Christiano, que la limosna que se havía de dar a otros pobres, estava mejor empleada en los pobres de su casa, que havían perdido la salud en su servicio. Deste cuydado, y amor para con los criados quienquiera puede collegir el que tendría para con sus hijos, a los quales dio ayos, y maestros escogidos teniéndolos siempre cabe sí, y bien ocupados, porque no se derramassen en cosas de perjuicio, y cobrassen algún siniestro; que los moços si no les dan ocupación honesta ellos se toman otra que no lo es. Por esto obligó el Duque a sus hijos a estudiar y aprender la lengua latina a todos, y a algunos Lógica y Philosophía. En lo que toca a la conciencia y alma, que es lo que más importa, él quiso ser su maestro, no fiando de otros aqueste cuydado como verdadero Padre, y santo religioso, repartiendo con ellos lo que Dios tan largamente le havía comunicado. Enseñávalos a tener oración, examinar la conciencia, oyr missa, rezar el rosario y otros ejercicios semejantes, y dellos como si fueran liciones les tomava cuenta el mismo, para que el cuydado de darla no les dexasse descuydar. Y no pudo dexar de ser grande el progresso en esta espiritual disciplina, siendo tal el Padre y maestro que los ayudava sin todo lo dicho con raciones y con el exemplo.²⁴

Aquesta imatge edulcorada i poc ajustada a la realitat, per bé que el duc Francesc de Borja volgués possiblement que fos així, sorprèn pel canvi que significava respecte a la forma de vida d'allò més normal i habitual que sempre s'havia viscut a la ciutat durant la vida de son pare el duc Joan de Borja. I si ja resulta un poc estrany tractar d'imaginar-se els criats del duc flagel·lant-se pel palau ducal amb aspres deixuplines, tal i com feia el seu «amo», allò que la caritat comença per un mateix encara resulta més sorprenent, ja que sembla concloure's que el duc preferia atendre les necessitats dels criats abans que les que podien haver els pobres vassalls. Si bé aquests, uns més desgraciats que altres, havien aconseguit també, seguint l'exemple de la senyoria, si no sortir de la misèria i la pobresa, almenys canviar els costums nefands que mantenien tan arrelats, malgrat els nombrosos

23. *Ibidem*, ff. 71v-72.

24. *Ibidem*, ff. 112v-113v.

eclesiàstics que vetllaven per la seua salut espiritual i que, segons sembla, es dedicaven més a mandrejar que a viure rigorosament el seu ministeri, tal com feien els pietosos jesuïtes i el duc, que també ho era en secret:

Aquesta reformación de costumbres, y composición de vida, no estuvo encerrada dentro las paredes del Palacio, y casa del Duque, sino que se derivó, y estendió a toda la villa, y a todos los vasallos: pues en ellos se reconocía notable mudança: que puede mucho, assí para lo malo como para lo bueno, el exemplo de un Príncipe, como lo dize la razón, y la experiencia lo confirma, y doctrina de los sabios.²⁵

HUMANISME I CULTURA

En treballs anteriors hem tractat d'explicar com el tercer duc de Gandia fou capaç de convertir-se en un mecenes i d'aconseguir que sota la seua protecció poguessen conuiuïre intel·lectuals de diferent origen i formació.²⁶ Ara convindria afegir que, aquesta tasca de mecenatge, la desenvolupà fonamentalment a partir de l'any 1525, coincidint amb el moment vital en què Joan de Borja assimilà la particular situació personal que vivia i abastà la maduresa. Aleshores deixà de ser un príncep renaixentista i es convertí en defensor de l'humanisme cristià. Conversió motivada possiblement pels desenganys i ferides personals que li ocasionaren els fets viscuts durant la revolta de la Germania. D'aquesta manera, el duc renaixentista de la joventut, que pot apreciar-se en la manera d'afrontar la vida, sense importar-li dilapidar-la en festes, amics, amants, comèdies, etc., donarà pas a l'home reflexiu, que ja no confia gaire en ningú, flagel·lat per les reiterades malalties que el mantenen postrat al llit i que li obrin com a alternativa la lectura de llibres que, progressivament, té necessitat d'adquirir fins a disposar d'una de les millors biblioteques de l'època. Aquestes lectures no el transformen, com alguns han pretés presentar-lo, en un home religiós o devot, sinó que li fan assumir i assemblar-se a aquells valors cristians que eren tan estimats per humanistes com Erasme, Lluís Vives, Bernardo Pérez de Chinchón, etc.²⁷ Però abans de produir-se aquesta transformació personal, a la Gandia dels Borja la cultura, com a expressió escrita, adquirí a poc a poc protagonisme, mostrant així la vertadera mentalitat dels qui eren els seus patrocinadors.

El batxiller Juan de Molina, que era de Ciudad Real i estava aveïnat a València, traduí i preparà l'edició de les *Epístolas de sant Hierónimo*, que publicà a València l'any 1520 l'impressor Joan Jofre i que reimprimiria l'any 1526 l'impressor Jordi Costilla.²⁸ Molina no va cenyir-se en el treball a traduir simplement l'obra de sant Jeroni, sinó que dugué a terme una readaptació, tractant de fer-la més accessible als lectors. Per aconseguir-ho decidí traduir només les epístoles morals, que dividí en set llibres, en els quals inserí les epístoles «porque cada qual (conforme a su devoción) pudiesse hallar, y sin trabajo leer lo que quisiese», distribuïnt-les en «estanças, porque nuestra corta devoción no se cansasse con ver algunas Epístolas largas. Antes estando un poco en cada Estança, descansemos y lleguemos al cabo».²⁹

25. *Ibidem*, f. 113v.

26. A les referències ja citades en la nota 1, caldria afegir FRANCISCO PONS FUSTER, *Erasmistas, mecenas y humanistas en la cultura valenciana de la primera mitad del siglo XVI*, València: Institució Alfons el Magnànim, 2003.

27. Vegeu PONS FUSTER, «Dos modelos culturales y religiosos», en premsa.

28. *Epístolas de S. Hierónimo*, traducció de Juan de Molina, València: Juan Jofre, 15 de març de 1520, i *Epístolas de sant Hierónimo*, traducció de Juan de Molina, València: Jorge Costilla («acabóse a XXX de henero año de nuestra reparación del MilDXXVI»).

29. *Ibidem*, «Epístola prohemial del batxiller Juan de Molina».

L'edició de l'any 1526 es diferencia de la de l'any 1520 perquè no hi figuren ni la controvertida salutació al lector que escrigué Molina, ni tampoc els poemes que lloaven la traducció i que havien escrit els humanistes Pedro Mártir i Alfonso Ordóñez.³⁰ En canvi, sí que hi apareix l'«Epístola prohemial», en què Molina enaltí els valors morals i les arrels senyoriales de la duquessa María Enríquez.

Estando ya según la flaqueza de mi ingenio esta navezilla cargada de estados: fueme forçado que saliesse de la fortuna que en la playa de mi entendimiento ha passado, a navegar por el mar peligrosissimo de tantos ojos, juyzios, y pareceres. Donde hasta oy: de anegado o muy afrentado ninguno se escapó. Para osarla soltar no hallé norte más excelente, ni patrón más señalado a quien la encomendasse, que el nombre y favor de V.M.Y.S. No supe vanderá más estimada y honrosa que vuestras armas y escudo. Porque con éste que levante adoquier que se hallare (assí en España como fuera della) pienso que estarán al seguro los flacos passageros de que yo la he cargado. Gran razón es que assí sea: porque en verdad sería bien peregrino en el mundo el que no supiesse la fresca sangre real de los Enríques que en V. S. está. La nobleza tan alta y antigua de Borjas y Lunas que por otra parte os abraçan: donde ha cabido el mando (no sólo de estados y señoríos en particular) mas del mundo universo. Pues no sé a quién los beneficios y largas mercedes de V. S. no tengan obligado.³¹

Molina, no conformant-se a emparar l'obra sota el patrocini de María Enríquez i de lloar-li l'excel·lència del llinatge, tenint en compte el caràcter moralitzant de les *Epístolas*, volgué incidir sobretot en l'exemple de virtut que la duquessa havia donat quan decidí enclaustrar-se en el monestir de Santa Clara de Gandia. Per això al·ludirà a aquest aspecte de la seua vida, malgrat que sabia que no li agradaria:

Si desto salen: entrarán en la vida apostólica que escogistes y tan prestamente guardáys: donde chicos y grandes, grande exemplo pueden tomar. La qual tanto es mereçedora de mayor estima, quanto V. S. más huye que se estime. Sin duda los que algo desto saben me serán fieles testigos: que yo escribo, con quanta çertinidad que en dezirlo hos desirvo y enojo. Porque nunca vuestras orejas oyen cosa de peor gana que vuestros propios loores. Nace de muy católica y verdadera sierva de Dios, no querer plomo en paga de oro tan finíssimo. Ni buscar el libramiento de obras tan altas y maravillosas en las lenguas de los miserables que somo. Cuya estimación es tal: que quando más trabajamos en dar gloria a otro, hallamos que le hemos dado vanagloria. Ya sea verdad que huyendo V.M.R.S. della, como huye: haze que se cause vana, y hos alcance la gloria. Y assí quedáys de honrada gloria gloriosa: tal, que sin duda podemos dezir que es la de acá, bíspera de la que allá, sin fin vuestras santísimas obras esperan.³²

I si algú podia pensar que el batxiller Juan de Molina sols volia lloar l'excel·lència de la vida de la duquessa perquè havia contribuït econòmicament a l'edició de l'obra, el traductor decidí que convenia refusar aquesta idea i que restara clar que al traduir i adaptar l'obra de sant Jeroni, dividint-la en set llibres, no estava pensant sinó en ajustar-la als mateixos estats (estat comú, prelada, verge, vídua, casada, etc.) pels quals havia passat i encara havia de passar la vida de María Enríquez. Així, afirmarà Molina, allò que l'obra reflectia no era altra cosa més que la seua vida:

No reciba nadie engaño creyendo que mi propósito ha seydo loar los bienes espirituales ni temporales de V. S. porque no soy tan loco, que piense pintar el mundo en la uña: ni encerrar la mar en una redoma. He querido empero señalar la fuente con el dedo: y sólo nombrar el camino real: por donde los desseosos de ver la rica

30. El poemes de Pedro Mártir i Alfonso Ordóñez poden llegir-se dins PONS FUSTER, *Erasmistas, mecenas y humanistas...*, p. 83.

31. *Epístolas de sant Hierónimo*, «Epístola prohemial».

32. *Ibidem*.

ciudad de vuestros merecimientos vayan a verla. Y junto con esto, suplicar a V. S. veays el libro de vuestra vida: donde en universal y en particular hallaréys pintados los estados que a Dios nuestro Señor ha plazido daros. Para que en todos se mostrasse como ho havía hecho para todo.³³

La traducció de Juan de Molina sota el patrocini de María Enríquez, ara ja com sor Maria Gabriela, gaudí d'un gran èxit editorial i fou reiteradament impresa i citada per diversos autors en nombroses ocasions.³⁴ Però no hi ha constància que la duquessa prosseguira emparant o patrocinant altres publicacions. En canvi, qui sí que reprengué la tasca de sa mare fou el duc Joan de Borja, si bé en el seu treball inicial com a mecenes preferí patrocinar un altre tipus de manifestacions culturals que cal definir com a més festives.

El 15 de febrer de l'any 1521, l'impressor Jordi Costilla publicava *Thebayda*, *Hypólita* i *Serafina*, tres comèdies de desigual valor literari –segons l'apreciació dels investigadors– i d'autor anònim, que foren dedicades al duc de Gandia.³⁵ La data d'impressió resulta estranya, ja que coincideix amb el moment àlgid de la revolta de la Germania. A més, la dedicatòria a Joan de Borja en eixos moments, sobretot tenint en compte el contingut festiu de les comèdies, no sembla el més encertat, ja que la seua muller, la duquessa Joana d'Aragó, o havia mort recentment o es trobava greument malalta. Ambdós fets permeten pensar que les comèdies havien sigut escrites amb anterioritat i que ara, per motius que resulta difícil d'explicar, l'impressor decidí publicar-les. Aquesta hipòtesi podria reforçar-se amb el fet que la temàtica de les comèdies guardara més similituds amb les circumstàncies personals viscudes pel duc de Gandia alguns anys abans de la Germania.³⁶

Canet Vallés, que ha estudiat les comèdies, recollint el parer d'altres investigadors, no es decanta per cap escriptor de l'època a l'hora d'atribuir l'autoria. Tanmateix, entre els que cita com a possibles autors, almenys tres d'ells, Joan Andreu Estrany, Juan de Molina i Alonso de Proaza, mantienien en comú la seua vinculació al mecenatge cultural de Joan de Borja. En el cas del batxiller Molina no és necessari reiterar-ho ara, ja que s'ha vist abans la relació que mantenia amb els Borja a l'hora d'analitzar la traducció de les *Epístolas morales* de sant Jeroni. A més, si bé en la relació de Molina amb Joan de Borja hi hagué alts i baixos al llarg del temps, l'any 1538 Molina encara continuava declarant-se criat i fidel servidor de Joan de Borja.³⁷ La relació amb Joan Andreu Estrany

33. *Ibidem*.

34. PONS FUSTER, *Erasmistas, mecenas y humanistas...*, p. 82: «Prueba fehaciente de su éxito lo encontramos en la recomendación de su lectura por parte de Juan de Valdés (*Diálogo de la Doctrina Cristiana*) y por parte de Juan Justiniano en su traducción de la obra de Luis Vives *Instrucción de la muger christiana*. En ambos casos, no hay ninguna duda que se refieren al trabajo de traductor de Molina, pues aluden a la traducción al castellano, o al romance de las *Epístolas* de san Jerónimo».

35. Sobre aquestes obres, vegeu José Luis CANET VALLÉS, «La evolución de la *comedia urbana* hasta el *Index prohibitorium* de 1559», *Criticón*, 51 (1991), i *idem*, *La comedia Thebayda*, Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 2003. També Teresa FERRER VALLS, «Corte virreinal, humanismo y cultura nobiliaria en la Valencia del siglo XVI», dins E. BERENGUER (COORD.), *Reino y ciudad. Valencia en su historia*, Madrid: Fundación Caja Madrid, 2007, pp. 185-200.

36. El fet que les comèdies es publicaren l'any 1521 no impedeix que foren escrites amb anterioritat, coincidint amb l'etapa dels amors adúlter del duc Joan de Borja amb Caterina Díez de Castellví. Sobre aquests amors, vegeu PONS FUSTER, *La Germania a Gandia...*, pp. 41-52.

37. Que la relació entre el batxiller Juan de Molina i el duc Joan de Borja es mantingué al llarg del temps ho demostren les dades aportades de 1520, 1526 i 1538. En aquest darrer any, Molina dirigí dues cartes a Joan de Borja, demostrant-li el seu afecte. Vegeu MHSI *Borgia*, VI, pp. 332-335. A més, darrerament, en un document notarial de Joan de Borja, redactat pel notari Joan Garcia el 22 de maig de l'any 1528, hem trobat la signatura com a testimoni de Juan de Molina, «batxiller en Arts» (ARV, Protocols del notari Joan Garcia, sign. 4544).

també és evident, com es confirma a l'epístola que l'humanista Joan Lluís Vives remeté a Joan de Borja l'any 1528. Així mateix, és conegut que Estrany fou professor del duc i que li impartí algunes lliçons sobre la *Història natural* de Plini.³⁸ Finalment, en el cas de l'escriptor asturià Alonso de Proaza és molt possible que fins i tot visitara Gandia, perquè, meravellant-se tant de la seua ubèrrima horta, pensava trobar-se en el paradís.

A més dels escriptors referits, també s'ha atribuït l'autoria de les comèdies a Alfonso Ordóñez, que exercí el càrrec de catedràtic d'Oratòria a l'Estudi de València; ja hem vist que el seu nom figurava amb el de Pedro Màrtir com a autor d'uns versos laudatoris del treball de Molina com a traductor de sant Jeroni. De la facúndia oratòria d'Ordóñez i del seu magisteri a València escriurà després Francesc Decio, humanista estretament relacionat amb el duc de Gandia, que el comparava a Ciceró.³⁹

Però, independentment de qui fos l'autor de les comèdies *Thebayda*, *Hypólita* i *Serafina*, tots els referits tenien en comú el seu compromís amb l'humanisme. A més, la vinculació personal o professional que mantenien amb Joan de Borja demostra que aquest, ja des de la joventut, s'havia criat, educat i acceptat aquest nou corrent cultural i es mostrava disposat a assumir-lo personalment i a divulgar-lo amb el seu mecenatge.

L'anònim autor de les comèdies, fent-se ressò de la vinculació que en l'antiguitat mantingué el poeta Enni amb la família dels Escipions, de la que lligava Publi Virgili Maró amb Octavi August, així com del fet que altres autors haguessen decidit «intitular sus prefaciones a reyes y grandes señores», també volgué emular-los per tal que l'obra fos més grata i més afavorida pel poble:

Pues considerando, illustre señor, en que la antigüedad se trabajó que sus escrituras recibiesen más ser y más autoridad açerca de la república mediante la grandeza de las personas illustres a quien ivan epigramatizadas, parecióme no derivar de la doctrina de los mayores, especialmente redundando tan gran majestad a la prosa o metro de parte del señor a quien va dirigida. Y teniendo esto por constante, ¿de dónde más fama, de dónde más gloria, de dónde más supremo favor, de dónde más gravedad, de dónde más próspera ventura puede venir a mi obra que de vuestra illustre y muy magnífica señoría, descendiente por línea derecha de los Reyes de las Españas, grande de estado, grande de pensamientos, acompañado de todo género de virtud, dotado y cumplido de las gracias de la natura? ¡Qué humano con todos, qué acompañado de toda perfección, qué dotado en la experiencia de la política vida y qué prudente en todo género de disciplina, así militar como literaria!

Solamente resta por venir a mi tan desseado fin, suplicar a vuestra illustre señoría la reciba con rostro benévolo, y en tiempos desocupados de sus importantes y arduas negociaciones la vea, porque (aunque el estilo cómico no çufre aquella pesadumbre ni aquella inflación en el proceder que los cuentos de los reyes y grandes señores) todavía, usurpando y sacando de madre la cómica prosa, trabajé por entretexer algunas hazañas antiguas de los famosos hechos de memoria inmortal, no menos útiles que dulçes en la manera de su narración. Y como mi intento aya sido siempre dessear el servicio de vuestra illustre señoría, con este mi tan pequeño trabajo me satisfago en algo para poder traer mis mayores pensamientos a devida execución. Y quedo rogando a Nuestro Señor, [que] la illustre y muy magnífica persona de vuestra illustre y muy magnífica señoría guarde con acrecentamiento de mayores señoríos y estado.⁴⁰

Però no satisfet plenament amb la dedicatòria del prefaci a Joan de Borja, l'autor de les comèdies volgué afermar el seu agraïment amb uns versos:

38. Vegeu C. FERRAGUT DOMÍNGUEZ, *El manuscrito de Juan Andrés Strany sobre la «Naturalis Historia» de Plinio*, tesi doctoral, Universitat de València, 1993.

39. FRANCISCO DECIO, *Discursos inaugurales de la Universidad de Valencia (siglo XVI)*, traducció, transcripció, introducció i notes de Ángel Valentín Estévez y Francisco Pons Fuster, València: Universitat de València, 2004, p. 115.

40. CANET VALLÉS, *La comedia Thebayda*, pp. 123-124.

Los grandes héroes, la antigua nobleza,
 los próceres altos de vos ascendientes
 fueron varones muy grandes, potentes,
 con todos estados usando proheza.
 Por tanto, mi mente, bien falta en destreza,
 suplica, suplica con toda atención,
 que suplan la mengua de su discreción
 los altos favores de vuestra grandeza.

Y porque con todos soys otro Trajano,
 discreto, prudente, qual fuera Solón,
 a todas las gentes señor tan humano
 y en todos los hechos novelo Cathón,
 mi lengua temblando con tanta razón
 dirige su obra tan falta de sciencia
 a vuestra Grandeza, de tanta excelencia
 que no se le yguala la del Scipión.

A vos, de la línea del Çésar sin falta
 qu'el orbe presente gobierna y regía,
 a vos, descendiente de la monarchía,
 a vos todo el siglo sin dubda os exalta.
 Por tanto, mi pluma los metros qu'esmalta
 no los inclina sin dubda a otras leyes,
 salvo a la vuestra nasción, de los reyes
 de nuestras Spañas, sin dubda, sin falta.⁴¹

L'any 1522, Joan Jofre imprimí a València una altra comèdia, *Clariana*, d'autor en principi també anònim, «un vecino de Toledo», però que sembla que fou escrita per Juan Pastor.⁴² Canet Vallés, recollint les opinions de Menéndez y Pelayo i de Crawford, afirma que esta comèdia és la imitació dramàtica més antiga de *La Celestina*; s'hi tracta «por heroico estilo los amores de un caballero moço llamado Clareo con dama noble de Valencia, dicha Clariana». Aquesta comèdia, hui desapareguda, va ser dedicada pel seu autor al duc de Gandia Joan de Borja, i també ara, malgrat la data de publicació, la temàtica que tracta fa pensar en una etapa anterior de la vida del duc, al voltant dels anys 1515-1517, quan Joan de Borja visqué els seus amors escandalosos amb Caterina Díez de Castellví.⁴³

A partir de l'any 1523, després del seu matrimoni amb Francesca de Castro-Pinós i quasi coincidint amb l'arribada a Gandia de Bernardo Pérez de Chinchón, la vida intel·lectual de Joan de Borja s'enriqueix. Malgrat que encara no ha aconseguit refer-se ni físicament, ni moral, ni econòmica del gran fiasco que per a ell havia significat el triomf en la Germania, bateguen en ell preocupacions per l'adquisició de llibres, d'Erasme de Rotterdam i també d'altres autors, que li permetran disposar en poc temps d'una de les millors biblioteques hispanes. Aquesta tasca de col·leccionar llibres acreixerà també l'interés pel mecenatge cultural i li farà ser receptor de les dedicatòries d'obres d'humanistes com ara Joan Lluís Vives, Bernardo Pérez, Francesc Decio, etc. Però Joan de

41. *Ibidem*, pp. 125-126.

42. FERRER VALLS, «Corte virreinal, humanismo y cultura nobiliaria...», pp. 185-200.

43. CANET VALLÉS, «La evolución de la *comedia urbana*...», p. 27.

Borja no fou sols un acumulador de llibres o un mecenes que pretenia que els escriptors el lloaren en els prefacs de les obres que li dedicaven, sinó que també fou un gran lector que no dubtava a recomanar als fills o familiars del seu cunyat el vescomte d'Évol les lectures que pensava que podien convenir-los més.

En 1525, Joan de Borja demanava al cunyat la compra d'algunes obres, entre les quals figuraven les d'Erasme i Plini.⁴⁴ Anys més tard, en 1542, davant la petició que aquell li féu d'algunes obres per al seu fill i la seua germana, el duc li remetrà les faules d'Esop, les novel·les de Boccaccio i les obres d'altres autors, referint les seues qualitats i la utilitat que podien reportar-los, la qual cosa demostraria que ell les havia llegit i n'havia extret les seues pròpies conclusions:

Mucho quisiera hallarme tan cerca que pudiera servir al señor don Felipe, cuyas manos beso, de leelle algo en toscano, aunque no lo entiendo para oyllo de otros, pero ya que esto no puede ser van esos libros. En el verdezuelo hay unas fábulas de Esopo en latín y en toscano. Lo uno con lo otro y con la moralidad que está en cada cabo serán fáciles de entender. Las novelas de Joan Vocazio también por prosa y sin dificultad fácilmente se entrará por ella. Los otros autores que tratan otras materias de amores y enseñan su doctrina para la hermana de s. m. son difíciles, y para la de otros imposible, y quien otra cosa dijere que no valga por testigo en este caso.⁴⁵

Com ja és conegut, Joan de Borja ajuntà en la seua biblioteca vint-i-set obres d'Erasme des que l'any 1525 li demanà al cunyat que li enviara obres d'aquest autor i de Plini.⁴⁶ Però, per què féu aquesta petició l'any 1525? La resposta més fàcil és, sens dubte, perquè volia atendre la petició que li feren Bernardo Pérez i Joan Andreu Estrany. El primer perquè, exercint com a mestre dels fills del duc i havent mostrat interès per traduir al castellà algunes obres d'Erasme, necessitava disposar de les obres llatines originals, i el segon perquè volia utilitzar l'obra de Plini per comentar-la o perquè el duc, que havia assistit a les lliçons d'Estrany sobre Plini, volgué disposar de la *Història natural*.

L'any 1528, Joan Lluís Vives dedicava a Joan de Borja *De officio mariti* escrivint-li una epístola molt citada, de la qual ara tan sols ens interessa ressaltar que Vives s'hi feia ressò d'allò que Joan Andreu Estrany i Honorat Joan li havien contat sobre ell:

Y ambos dos, aparte de haberme explicado muchas cosas de tu ingenio y de tus virtudes, pusieron de relieve cuánto favorecías a todos los sabios y hombres de estudio y cuánto deseabas merecer bien afanándote por el cultivo de las buenas letras. Y una buena prueba de ello es que has establecido en Gandía un centro escolar de dichas letras, en el cual se enseñan con pureza y elegancia.⁴⁷

Del paràgraf de Vives es desprenen clarament tres idees: que Joan de Borja duia a terme una intensa feina de mecenatge perquè afavoria tots els savis i homes d'estudi; que ell mateix es dedicava a cultivar les bones lletres; i, finalment, que a Gandia havia establert un centre escolar on les bones lletres s'ensenyaven amb pulcritud i elegància. De les idees ressenyades, les dues primeres són certes i poden constatar-se; en canvi, pel que fa a la referència a la creació d'un centre escolar, no hi ha documentació per comprovar-la. Sí que és cert que a Gandia existia una escola que disposava del seu mestre i que l'una i l'altre depenien del municipi, si bé no creiem que la carta de Vives es referira a

44. MHSI *Borgia*, VI, p. 112 (Saragossa, 9 de juny de 1525).

45. *Ibidem*, p. 542 (Gandia, 6 de març de 1542).

46. Sobre la biblioteca del duc Joan de Borja, vegeu José Luis PASTOR ZAPATA, «La biblioteca de Don Juan de Borja, tercer duque de Gandía (†1543)», AHSI, 61 (1992), pp. 275-308.

47. MHSI *Borgia*, VI, p. 154.

aquest centre escolar.⁴⁸ Però, almenys indirectament, hi ha determinades dades que fan pensar que tal centre escolar creat per Joan de Borja pogué existir en el mateix palau ducal i que hi assistiren els nombrosos fills del duc i tal vegada també els fills d'altres veïns de la ciutat. Així sembla certificar-ho el magisteri que a Gandia exerciren Joan Andreu Estrany, Bernardo Pérez i Francesc Decio, entre d'altres, personatges tots ells humanistes i vinculats a Joan de Borja. En el cas de Decio hi ha constància documental que l'humanista exercí durant un temps com a mestre a Gandia i que des d'ací es traslladà a València, curiosament, per haver-se vist privat el seu magisteri de recolzament. Així ho escriurà l'any 1534:

Después que, no tanto afectado por el hastío hacia los estudios cuanto privado de apoyo (dado que no existían las condiciones por las que podrían verse favorecidos con mayor amplitud), decidí regresar a Valencia.⁴⁹

La privació d'ajuda a la qual al·ludeix Francesc Decio en 1534, no li impedí escriure l'any 1536 el col·loqui *Paedapechthia* per al seu deixeble Enric de Borja i Aragó, comanador major de l'orde de Montesa i que, curiosament, dedicaria al seu mecenes el duc de Gandia. Inclús, abans de la dedicatòria, Decio li demanava al deixeble adolescent que llegira el col·loqui i que donara i justificara la seua opinió sobre el debat que proposava, que no era sinó discernir si les lletres eren o no apropiades als cavallers.

Entre els arguments que Decio aportà per dedicar l'obra a Joan de Borja, mereixen destacar-se'n dos. Perquè era la persona més apropiada al ser un príncep d'aquest regne, perquè era una persona respectada, perquè era molt savi i perquè era un home íntegre, «en suma, un hombre tal cual, si te excluyo a ti, no podría hallar a nadie». El segon argument incidia en la preocupació de Joan de Borja perquè els seus fills no foren educats en les bones lletres per un professor qualsevol:

tú que procuras que tus hijos sean instruidos en las buenas letras, una vez admitido para ello como profesor no uno cualquiera sino uno escogido en el mismo orden de los más doctos. Y estas tan caras prendas de tal forma las confías a éste para que las administre según su criterio que incluso tu derecho paterno has transferido a este preceptor, a condición de que sean adecuadamente formados, instruidos de modo conveniente y crezcan con dignidad.⁵⁰

La vinculació de Decio a Joan de Borja no es circumscriví a allò ja referit, ja que ell mateix fou elegit pel duc de Gandia perquè acompanyàs a Itàlia el seu fill Roderic de Borja i Castro quan fou nomenat cardenal per Pau III. Càrrec pel qual Decio hagué de renunciar a la càtedra d'Oratòria que aleshores exercia a l'Estudi de València i que fou efímer, ja que hagué de retornar apressadament des d'Itàlia a València per la mort inesperada del recentment nomenat cardenal el mateix any 1536.⁵¹

Amb tot el que fins ací s'ha referit es perceben diàfanament quines eren les preocupacions culturals del duc Joan de Borja, però la seua mort l'any 1543 obri l'interrogant sobre quines serien les del seu fill i hereu Francesc de Borja. La resposta sembla bastant òbvia, ja que en poc o en res s'assemblarien a les de son pare; no perquè el IV duc no disposara inclús d'una major preparació cultural

48. Dades sobre l'escola de Gandia dins PONS FUSTER, *Vespres de mort a Gandia*, pp. 229-233.

49. DECIO, *Discursos inaugurales...*, p. 165.

50. *Ibidem*, p. 200.

51. Manuel V. FEBRER ROMAGUERA, *Ortodoxia y Humanismo. El Estudio General de Valencia durante el Rectorado de Joan de Salaya (1525-1558)*, València: Universitat de València, 2003, p. 176.

i intel·lectual que son pare, sinó perquè quan arribà a Gandia per fer-se càrrec del ducat, la seua vida havia pres ja tal tomb que sols semblava preocupar-li allò que pogués servir-li per aconseguir una major perfecció espiritual. Per una altra part, si el mecenatge de Joan de Borja mostra la capacitat de què aquest fou capaç a l'hora d'aglutinar al seu voltant escriptors de diferent mentalitat, en el cas de Francesc de Borja no sabem de cap altre mecenatge –les seues preocupacions musicals resten al marge– que no fos endur-se a casa el visionari franciscà fra Juan Tejada, construir un monestir per als frares dominics a Llombai i fundar el col·legi dels jesuïtes i la Universitat de Gandia, fites, sens dubte, importantíssimes, però que suposaren hipotecar bona part de les rendes del ducat, quan a la mateixa època es queixava tant dels grans deutes que havia assumit quan va heretar el senyoriu.⁵²

Resultaria potser capciós pretendre col·locar en una balança les realitzacions culturals de Joan i de Francesc de Borja, perquè sense cap mena de dubte, i més encara amb la perspectiva que dóna el temps passat des d'aleshores, les del primer quasi caldria considerar-les efímeres, sobre tot davant la forma massissa i consistent que encara mantenen les del segon. Però no es tracta de tal comparació, sinó de discernir si el IV duc emparà els camins culturals de son pare o si els modificà radicalment i en quina direcció ho féu.

En primer lloc s'ha de dir que Francesc de Borja també fou objecte d'atenció per part d'algun escriptor, i, malgrat que en aquest cas l'obra restara manuscrita, tal vegada l'autor pensà en el duc perquè l'ajudara a publicar-la. Així s'esdevingué amb l'antic secretari reial Juan González de Villasimpliz, que, havent traduït les *Colaciones* de Cassià, decidí dedicar-les al IV duc, curiosament, no lloant la seua vida espiritual o el compromís que mantenia amb la Companyia de Jesús, de la qual ambdós, per cert, eren benefactors, sinó el temps durant el qual Francesc de Borja exercí el càrrec de virrei de Catalunya. Finalment, Villasimpliz morí a Gandia l'any 1548 sense haver aconseguit que l'obra es publicara.⁵³

Però si en el mecenatge pot albirar-se que hi havia alguna semblança entre el pare i el fill, poc o res no els unia en altres àmbits de la cultura. Si Joan de Borja fou un lector àvid de llibres en la segona etapa de la seua vida, en canvi sempre fou poc decidit a l'hora d'escriure. Per la seua part, Francesc de Borja, si bé s'ignoren les preocupacions culturals que tingué fins que decidí canviar radicalment de vida, després es convertí en un escriptor excel·lent, i les seues obres gaudiren d'una ampla difusió i acceptació, si bé totes elles sempre centrades en una única i obsessiva temàtica: explicar el camí que havia de seguir l'home pecador per despullar-se de tots els vicis i passions i tractar d'aconseguir finalment la perfecció espiritual.⁵⁴ Així, mentre per al IV duc l'home és un ésser inserit en la confusió, que no és res i que ha de reconèixer obligatòriament que no és res per

52. La situació econòmica del ducat de Gandia a la mort de Joan de Borja no pot dir-se que fóra excessivament pròspera, però els ingressos encara superaven de bon tros les despeses. Això no obstant, s'ha de dir també que les clàusules testamentàries del tercer duc, que obligaven a complir-les el seu fill i hereu, i les disputes per l'herència que hi hagué entre aquest i la seua madrastra, Francesca de Castro-Pinós, incidiren negativament sobre les rendes del ducat. També cal tindre en compte les grans despeses que suposaren la construcció del monestir de Llombai i del Col·legi i Universitat de Gandia, així com les obligacions futures que el quart duc obligà a contraure als seus fills.

53. Sobre aquest personatge, estretament relacionat amb Francesc de Borja, que va morir a Gandia l'any 1548, vegeu PONS FUSTER, *Vespres de mort a Gandia*, pp. 96-107. Respecte a la relació entre el quart duc i el fill de González de Villasimpliz, vegeu MHSI *Borgia*, III, p. 32.

54. És impossible conèixer la personalitat de Francesc de Borja sense la lectura de les seues obres espirituals, algunes de les quals –convé recordar-ho–, les escrigué i publicà abans de marxar de Gandia l'any 1550. Vegeu SAN FRANCISCO DE BORJA, *Tratados espirituales*, introducción y edición del P. Cándido Dalmases, Barcelona, 1960.

poder des d'aquest reconeixement anar a poc a poc perfeccionant-se i aconseguir el perdó de Déu, l'home de Joan de Borja, malgrat totes les frustracions vitals que pot patir i que ell mateix va patir, és diferent, ja que no necessita traslluir de cap manera a l'exterior tant de dolor i tanta mortificació com l'obliga a suportar el seu fill, ni tampoc troba necessari haver continuadament de resar avemaries o parenostres com a forma de preparació per a la recepció del sagrament de la comunió o per a d'altres devocions, li és suficient interioritzar les seues peticions i penedir-se; prefereix, per tant, l'oració interior i no troba necessari resar vocalment, ni tampoc practicar assíduament sagraments com ara la confessió i encara menys la comunió. El Déu de Joan de Borja és un Déu misericordiós, disposat sempre a perdonar les culpes del fill pecador per poc que aquest faça i li ho demane. En canvi, el Déu de Francesc de Borja és un altre Déu: és un Déu justicier que amenaça l'home amb les penes més dures, amb les penes més atroces de l'infern si s'allunya del camí marcat; és el Déu que li demana contínuament que reconega que no és res, que el deixa en la confusió, que l'obliga a arrossegar-se i a reconèixer que tan sols és un pecador i que, per tant, sempre, en cada moment de la vida, ha de tindre açò present i tractar de fer mèrits per poder formar part dels elegits. Fins i tot, gaudint ja de la misericòrdia de Déu, ha de recordar que, malgrat haver-ho aconseguit pels seus mèrits propis, no pot oblidar-se que solament pot mantindre's en aquest estat per la gràcia de Déu. «De modo que si esa gracia cesara serían caídos en el pecado».⁵⁵

En el fons, des de la perspectiva actual, hom pot apreciar que pare i fill pertanyien a dos mons diferents i allunyats l'un de l'altre. Joan de Borja és el prototip d'un món en què encara s'albira l'esperança, en què és possible expressar-se amb una relativa llibertat, en què l'home és l'eix central de la vida, en què, malgrat les dificultats que comencen a besllumar-se, inclús s'admet la discrepància, i en què no s'ha imposat encara totalment la intransigència. Aquest món, que ha començat a canviar en els darrers anys de la vida de Joan de Borja, ja no és el món de Francesc de Borja. Ara el perill aguaita per tot arreu, s'imposa la intolerància, sols resta clara la confusió:

El Señor me deje conocer la confusión que debo sacar sólo en hablar de la confusión, pues tratarse de una cosa tan alta por una lengua tal vil [es digno de profunda confusión]; pero por no caer en la confusión de la inobediencia, haré lo que V. R. [*segurament el P. Andrés Oviedo*] me manda, si el Señor es servido, gozándome desde ahora en lo que se dirá; porque si fuere bueno, será mi confusión, y si fuere malo, también.⁵⁶

Pues, síguese que para tu confusión no has menester sino mirarte, que cuasi no hallarás cosa en ti que no te confunda en cuantas alcances a entender, si bien lo quisieres escudriñar. Y de las que no entiendes ¿qué mayor confusión quieres sino el no conocerte?⁵⁷

I la resposta a la confusió és el propi reconeixement d'un home que, sobretot, és un home pecador, a qui la culpa del pecat no deixa motius per a l'esperança:

Pues ¿qué diré, pecador, que soy, sino un clavo, un azote, una cruz, una lanza y finalmente la misma muerte de Cristo nuestro redentor? Porque el clavo ni la cruz no tuvieron culpa, ni fueron la causa de su dolor, antes las criaturas mostraron sentimiento de su muerte. Yo soy, pues, el clavo que le atravesé las manos con las abominación de mis obras, y soy el azote que le hiere su carne por la flaqueza de la mía, y soy la lanza que abrí su costado por no conformarme con su voluntad, soy el vinagre para su gusto con mis murmuraciones, y al fin la muerte para

55. *Colirio espiritual* (*ibidem*, p. 82).

56. *Breve tratado de la confusión* (*ibidem*, p. 154).

57. *Colirio espiritual* (*ibidem*, p. 99).

su vida. *O, filii hominum, usquequo gravi corde?* Mira lo que eres, y desharás la rueda de tu vanidad. *O si cognovisses et tu.* Cuán justo es que, pues eres duro clavo para Cristo, seas amargo para ti, hablando con amargura a tu ánimo, y pues eres cruz para Cristo, seas cruz para ti mismo, negando tu voluntad, castigándola como traidora que se levantó contra tu Señor; y pues eres muerte para Cristo, seas a lo menos mortificación para ti corriéndote de la vida que recibes de Aquel cuya muerte has causado.⁵⁸

Els textos referits foren escrits per Francesc de Borja quan encara era duc de Gandia. Són només una xicoteta mostra de l'evolució personal que s'havia produït en ell des de feia uns pocs anys. No hi resta res de l'humanisme cristià de son pare. No són sinó la constatació del desdoblament de personalitat que havia experimentat la vida del IV duc de Gandia, ja que, si per una part, i així ho testimonia la documentació coneguda, és possible distingir un personatge capaç de despatxar milers de qüestions mundanals de tot tipus, inclús també les referides a l'organització i funcionament de la Companyia de Jesús, amb la qual estava compromès, per altra part s'observa una persona que ha anat evolucionant espiritualment, diametralment distinta a l'anterior, que ja no es conforma i li desplaça allò que és, i troba necessari reformar-se:

Señor ¿qué diré de mis ojos, pues habiendo de ser unos fuelles para encender el fuego de vuestro amor por la vista de las criaturas, los he hecho fuelles del fuego infernal por mis desordenados afectos? ¿Qué diré de la sordez de mis oídos a las voces de los afligidos? ¿Cómo consideraré para lo que me fue dada la lengua y lo que hago con ella? ¿Cómo contaré lo que he tenido por gusto? ¿Qué diré de las obras de mis manos, qué responderé, como sea yo el que lo he hecho? No hallo a quien volverme, porque, aunque supe yo solo caer, no sé ni puedo solo levantarme, mis amigos me han engañado y dejado, por lo cual los sentidos de mi corazón se han turbado en mí. Pues, mirad, Señor, único refugio mío, mi aflicción, y remediad por vuestra bondad esta miseria, ordenando mis sentidos a vuestra gloria, para la cual fueron criados. Amén.⁵⁹

El desdoblament de personalitat que Francesc de Borja havia experimentat pot apreciar-se així mateix en la quotidianitat de vida que, segons la crònica del P. Álvarez, mantenia durant aquesta època, sobretot a partir de l'any 1548. Així, si era capaç de dormir sobre un empostissat de taules cobertes per una catifa que li servia d'abric, i d'aixecar-se a mitjanit i dedicar-se a l'oració fins a les huit del matí, «muchas vezes postrado en el suelo, y assí alguna vez le veyan salir della con la boca llena de tierra», també ho era d'estudiar i de dedicar la resta del matí a exercir de duc. Després menjava amb temprança i conversava amb els fills i criats, converses de les quals extreia alguna idea per confondre's, «que este fue su perpetuo y más familiar ejercicio confundirse, y humillarse en todas quantas cosas oya, veyá, pensava, y tratava, como se vee en el tratado que compuso desta materia por este tiempo y anda impresso con algunos otros».⁶⁰ La vesprada, la dedicava a estudiar i al govern del ducat i de sa casa. Després:

Recogíase muy temprano porque nunca cenava, y assí era su ayuno perpetuo. En su recogimiento rezava sus horas por devoción, y su rosario. Leía la divina escriptura, y las obras de los santos padres, hazía sus penitencias y mortificaciones que eran muchas y muy grandes. Y a dezir la verdad todo el santo día, y la noche, sacadas las pocas horas que dava al sueño, era una continua mortificación y un perpetuo sacrificio de suavíssimo olor que ofreszía de sí mismo.⁶¹

58. *Seis tratados muy devotos y útiles. Primer tratado: Sermón sobre san Lucas, 19, 41-42 (ibidem, p. 62).*

59. *Seis tratados espirituales. Quinto tratado: llamado Ejercicio espiritual (ibidem, p. 128).*

60. BUUV, ms. 452, f. 111.

61. *Ibidem*, ff. 111-111v.

Però què li havia passat a Francesc de Borja per escriure les coses tan descoratjadores que escrivia de l'ésser humà i per què volia considerar-se allò que no era? Per què tantes mortificacions i deixuplines? Per què tanta necessitat de resar rosaris i reiterar devocions i d'altres oracions? Per què tanta obsessió moralitzant? Quins mals havia fet de què necessitava penedir-se? No en tenia prou amb els sofriments i les misèries que ja es patien en el món terrenal per guanyar-se el cel en la terra? Tal vegada, i ho reiterem, sols tal vegada, era només una façana tot allò que encoratjava la seua passió per canviar el món, un món que ja no li agradava. En el fons, després de tot el que s'ha dit, cal concloure, i la conclusió sembla força evident: el que s'ha pogut besllumar ens mostra dos ducs de Gandia, també dos mons, poc allunyats en el temps, però, si ho mirem bé, totalment diferents.

